

ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΣΧΑΛΗΣ

Η ΕΞΟΔΟΣ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΒΕΝΕΖΗ ΚΑΙ Η ΘΗΒΑΪΚΗ ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ

ABSTRACT: Elias Venezis' novel entitled *Exodus. The [Chronicle] Book of the Occupation* and first published in 1950 narrates the flight, in the winter of 1942, of two families from northern Greece towards the south to escape the violence of the Occupation forces. It comprises three parts: "The Road", "Cithaeron", and "Colonus". The flight unfolds against the intertextual background of the biblical *Exodus* while intersecting with the "Exodus" from Asian Minor of Greek refugees in 1922 to escape the Turks. When the refugees reach Thebes a far more significant intertextual matrix emerges which reconfigures Sophocles' Theban plays (*Antigone*, *Oedipus the Tyrant*, *Oedipus at Colonus*) and underlies all three parts of the novel. Venezis enriches the reception of *Antigone* through a "chorus" (χορός) of Thebans who watch and comment on events and converse with characters. Developments at Thebes create a modern Antigone, who will later be joined by modern Oedipus, a young man born during the flight of his mother from Asia Minor and left as an infant on a shore of Lesbos. A visible effect of the Sophoclean background is that it re-routes the flight of the protagonists after Thebes along a path of tragic descent. This new path takes them first to Sophoclean Mt Cithaeron, where Venezis follows the traces of Oedipus' tragic story by recreating circumstances analogous to his near-exposure as an infant and inventing a different riddle for modern Oedipus to solve, and eventually to Sophoclean Colonus now freezing and starving during the worst winter of the Occupation.

ΩΣ ΤΙΤΛΟ ΤΗΣ ΠΕΝΤΑΤΟΜΗΣ έκδοσης των μαρτυριών των προσφύγων το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών υιοθέτησε, ακολουθώντας την αρχική ορολογία της Κοινωνίας των Εθνών, τον βιβλικό όρο "Εξόδος", προκειμένου να ορίσει την αναγκαστική φυγή των Μικρασιατών από τις πατρογονικές εστίες τους για να γλιτώσουν από τον ανηλεή στη βιαιότητά του κατακτητή. Ο τίτλος δεν συνάδει βέβαια με το νόημα του βιβλίου της *Εξόδου*, το οποίο αναφέρεται στην απελευθέρωση των Εβραίων από τη μακρόχρονη αιχμαλωσία τους στην Αίγυπτο, αλλά

πρόκειται για μια ακόμη από τις πολλές ερμηνευτικές προσαρμογές του εν λόγω όρου δια μέσου των αιώνων.¹

Ανάλογα ισχύουν για το νόημα του τίτλου του μυθιστορήματος του Ηλία Βενέζη *Εξοδος. Χρονικό της Κατοχής*, που δημοσιεύτηκε το 1950 από τις Εκδόσεις “ΑΛΦΑ” Ι. Μ. Σκαζίκη. Στη δεύτερη, αναθεωρημένη έκδοση του 1964 από το Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, υιοθετήθηκε ο σημερινός υπότιτλος *Το βιβλίο της Κατοχής*.² Το μυθιστόρημα εξιστορεί τη φυγή δύο οικογενειών της βόρειας Ελλάδας προς τη νότια, μια κατεύθυνση που αντιπροσωπεύει τον νεότερο άξονα της ελληνικής “Εξόδου” μετά από εκείνον του 1922 από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Η αφήγηση ξεκινά στις αρχές του 1942, που είναι σημαδιακή χρονιά όπως θα εξηγήσω παρακάτω. Το μυθιστόρημα αποτελείται από τρία μέρη, τα οποία τιτλοφορούνται “Ο δρόμος”, “Κιθαιρών”, και “Κολωνός”. Καθένα από αυτά περιλαμβάνει αναλυτικά περιεχόμενα, που καταγράφουν τους πρωταγωνιστές και ενημερώνουν παραστατικά τον αναγνώστη για την εξέλιξη της πλοκής.

Η *Εξοδος* συγκροτείται από επάλληλους κύκλους προσώπων και γεγονότων (όπως σχολιάζει ο αφηγητής κλείνοντας το πρώτο μέρος), οι οποίοι τέμνονται και εν μέρει ταυτίζονται στο δεύτερο μέρος και μέχρι το τέλος. Σε διακειμενικό επίπεδο, το μυθιστόρημα αρθρώνεται σε αφηγηματικό σύνολο μέσα από δύο άξονες, οι οποίοι προσδίδουν εσωτερική ενότητα στις φαινομενικά αυτόνομες ιστορίες του: τη βιβλική αφήγηση της *Εξόδου* και τη θηβαϊκή τριλογία του Σοφοκλή, δηλαδή την *Αντιγόνη* (πρώτο μέρος), τον *Οιδίποδα τύραννο* και τον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* (δεύτερο και τρίτο μέρος).

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ. Ο ΔΡΟΜΟΣ

Στο πρώτο μέρος πρωταγωνιστούν μια οικογένεια από την Καστοριά και μια οικογένεια από τη Δράμα, που εκπροσωπούν ευρύτερες ομάδες κατοίκων και συνεκδοχικά τη Μακεδονία και τη Θράκη. Οι Δραμινοί, που είχαν έλθει ως πρόσφυγες από την Αγαθόπολη της Θράκης κοντά στη Μαύρη Θάλασσα (37),³ φεύγουν από τον τόπο τους μετά τις σφαγές των Βουλ-

1. Βλ. Walzer (1986)· Langston (2006)· Mackowitz (2019).

2. Όλες οι παραπομπές γίνονται στην τρίτη, αναθεωρημένη έκδοση του 1968.

3. Αυτή είναι η πρώτη διασταύρωση με την “Εξοδο” του 1922, όπως τη διατυπώνει η γριά

γάρων τον χειμώνα του 1941. Ορισμένοι Καστοριανοί τους προσφέρουν φιλοξενία, με αποτέλεσμα να μπουκ στο στόχαστρο των Ιταλών κατακτητών. Το τέταρτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, οπότε ξεκινάει η φυγή προς τη νότια Ελλάδα, τιτλοφορείται “Αρχίζει η Έξοδος”. Προορισμός των δύο οικογενειών είναι η Αθήνα, όπου διαμένει ο άντρας της γυναίκας από την Καστοριά (εργάζεται στον Πειραιά). Παζαρεύουν τη μεταφορά τους πάνω σε ένα φορτηγό που κατευθύνεται νότια. Κατά τη διαδρομή περνούν από την Κοζάνη, την Ελασσόνα, τη Λάρισα, τη Λαμία, τη Χαιρώνεια, τη Λειβαδιά, αλλά το ταξίδι τους με το φορτηγό τελειώνει απότομα έξω από τη Θήβα, όταν οι Γερμανοί το πυρπολούν. Οι δύο οικογένειες χωρίζονται και συνεχίζουν με τα πόδια προς την Αθήνα: η οικογένεια της Δράμας, που δεν ξανακούγεται πια, από το δημόσιο δρόμο· και η οικογένεια της Καστοριάς, με συνοδοιπόρο μια γυναίκα από τη Θήβα, μέσα από τον Κιθαιρώνα. Η δεύτερη διαδρομή συνιστά μυθιστορηματικό εύρημα κομβικής σημασίας όσον αφορά τις διακειμενικές συνδηλώσεις της.

Το μυθιστόρημα παραπέμπει στην προαναφερθείσα βιβλική αφήγηση μέσω της προμετωπίδας, που εμφανίζεται κάτω από τον υπότιτλο και έχει αντληθεί από το βιβλίο της *Εξόδου*:

*Νεφέλη γὰρ ἦν ἐπὶ σκηνῆς ἡμέρας
καὶ πῦρ ἦν ἐπ’ αὐτῆς νυκτός.*

(*Έξοδος*, Μ)⁴

Από λειτουργική άποψη, η αφήγηση της “Εξόδου” του 1942 εξελίσσεται σε αντίστιξη προς τη βιβλική. Συγκεκριμένα, η αναφορά στη “νεφέλη” και στο “πυρ” υπενθυμίζει στον αναγνώστη τη διαρκή προστασία που απολαμβάνουν στην έρημο οι Ισραηλίτες, όπως περιγράφεται αναλυτικά σε προηγούμενο χωρίο της *Εξόδου* (13.21–22):

21 ὁ δὲ Θεὸς ἠγεῖτο αὐτῶν, ἡμέρας μὲν ἐν στύλῳ νεφέλης, δεῖξαι αὐτοῖς τὴν ὁδόν, τὴν δὲ νύκτα ἐν στύλῳ πυρός· 22 οὐκ ἐξέλιπε δὲ ὁ στύλος τῆς νεφέλης ἡμέρας καὶ ὁ στύλος τοῦ πυρός νυκτὸς ἐναντίον τοῦ λαοῦ παντός.

από τη Δράμα “Ήταν η μοίρα μας: όλο να φεύγουμε, όλο να τρέχουμε κυνηγημένοι”. Αργότερα θα ακολουθήσει η κύρια διασταύρωση, με την πορεία του Γραίγου και την άφιξή του στον Κιθαιρώνα “από τα ανατολικά”.

4. Κεφ. 40.32 *νεφέλη γὰρ ἦν ἐπὶ τῆς σκηνῆς ἡμέρας καὶ πῦρ ἦν ἐπ’ αὐτῆς νυκτὸς ἐναντίον παντὸς Ἰσραήλ, ἐν πάσαις ταῖς ἀναζυγαῖς αὐτῶν.*

Επιπλέον, όταν οι Ισραηλίτες διαμαρτύρονται στον Μωυσή και στον Ααρών ότι τους έφεραν στην έρημο για να πεθάνουν από την πείνα, ο Θεός της *Παλαιάς Διαθήκης* (Γιαχβέ) τους στέλνει το “μάν(να)”, το οποίο τους τρέφει για σαράντα ολόκληρα χρόνια (κεφ. 16).

Τα ακριβώς αντίθετα ισχύουν όσον αφορά την “Εξοδο” των δύο οικογενειών από τη βόρεια Ελλάδα, δηλαδή παντελής απουσία προστασίας και σχεδόν ολοκληρωτική έλλειψη τροφής. Η γυναίκα από την Καστοριά παρακαλεί επανειλημμένα τον θεό για βοήθεια αλλά δεν εισακούεται. Πριν ακόμη ξεκινήσει η φυγή και καθώς ήταν τρομοκρατημένη από το ενδεχόμενο να φτάσουν οι Βούλγαροι και στην Καστοριά και να επιδοθούν σε νέες σφαγές, παρακαλεί την Παναγία για βοήθεια και ύστερα “ψιθυρίζει ταπεινά τη νυχτερινή της ικεσία” (30), που συνίσταται σε ένα χωρίο από τους *Ψαλμούς* (11.6–7):

- 6 ἐπιβρέξει ἐπὶ ἁμαρτωλοὺς παγίδα, πῦρ και θεῖον και πνεῦμα καταιγίδος ἢ μερὶς τοῦ ποτηρίου αὐτῶν.
7 ὅτι δίκαιος Κύριος, και δικαιοσύνας ἠγάπησεν, εὐθύτητας εἶδε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ.

Όμως, ο Θεός της *Παλαιάς Διαθήκης* δεν θα τιμωρήσει τους “αμαρτωλούς” κατακτητές, ούτε θα προσφέρει την προστασία του στους “δίκαιους” που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις ιδιαίτερες πατρίδες τους για να γλιτώσουν τη ζωή τους. Θανάσιμη απειλή για τις δύο οικογένειες θα αποτελέσουν πρώτα οι Ιταλοί και αργότερα οι Γερμανοί κατακτητές, μπροστά στους οποίους είναι εντελώς ανυπεράσπιστες — σε πλήρη αντίθεση με την τύχη των διωκτών των Ισραηλιτών που πνίγονται στην Ερυθρά Θάλασσα.

Επίσης, ενώ ο Θεός της *Παλαιάς Διαθήκης* τρέφει τους Ισραηλίτες σε όλη τη διάρκεια της πορείας τους στην έρημο, αντίθετα οι πρόσφυγες υποβάλλονται στο διαρκές, βασανιστικό μαρτύριο της πείνας κατά την πορεία τους προς τον νότο και, όπως θα δούμε παρακάτω, η πείνα συνδέεται εμβληματικά με τον τελικό προορισμό τους. Δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός ότι η κατοχική “Εξοδος” των προσφύγων ξεκινά στις αρχές του 1942, κατά τον χειμώνα της μεγάλης πείνας. Στο πρώτο μέρος του μυθιστορήματος η πείνα σπρώχνει τους πρόσφυγες σε ακραίες, δραματικές διατροφικές επιλογές. Ειδικότερα, ο γέρο αναστενάρης από τη Θράκη τρώει χορτάρι και βάζει και τα παιδιά να κάνουν το ίδιο (56–57)· σκοτώνει ένα γατί και το κρύβει για να το φάει μόνος του, ενώ κάποια στιγμή ουρλιάζει ότι, για “να βαστάξει”, είναι ικανός “να φά[ει] ψοφίμι,

να κόψ[ει] και να φά[ει] το χέρι του, να σκοτώσ[ει] άνθρωπο” (63–67)· αλλά τελικά δεν προλαβαίνει να φάει το γατί, γιατί τον εκτελούν οι Ιταλοί στη θέση ενός από τους ομήρους που είχαν συλλάβει, ως αντίποινα σε σαμποτάζ, και κατάφερε να διαφύγει (68–71). Αργότερα, η γριά από τη Θράκη το βράζει κρυφά στη Χαιρώνεια για να το φάει μόνη της, αλλά την ανακαλύπτουν και αναγκάζεται να μοιραστεί το κρέας με τα παιδιά (139–140).

Διάχυτη ειρωνεία συνιστά το γεγονός ότι οι δύο οικογένειες οραματίζονται την Αθήνα ως τον ιδανικό προορισμό, παρά τα προμηνύματα και τις προειδοποιήσεις ότι οι κάτοικοί της λιμοκτονούν. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το συναπάντημά τους με καμιά διακοσαριά εξαθλιωμένα γαϊδούρια, που προορίζονται να γίνουν τροφή των Αθηναίων. Ο έμπορος που έχει πάρει τους πρόσφυγες στο φορτηγό τους εξηγεί ότι τα γαϊδούρια “θα τα φάει η Αθήνα” και σχολιάζει ως εξής την απορία της γυναίκας της Καστοριάς (75):

— Παράξενο σου φαίνεται εσένα; Στην Αθήνα τρων ψοφίμια, και δε θα φάνε τούτα δω, κρέας ζωντανό; Μπορεί να φάτε κι εσείς αν προφτάσετε. Μακάρι να προφτάσετε.

— Θε μου ..., μουρμούρισε η γυναίκα της Καστοριάς. Θε μου, βοήθησέ μας. Αθήνα! Αθήνα! Αυτό λοιπόν ήταν το όραμα του ταξιδιού;

Όμως, οι παρακλήσεις της γυναίκας δεν θα εισακουστούν ούτε θα αλλάξει ο τελικός προορισμός του ταξιδιού.

Η νέα Αντιγόνη, τα αδέρφια της και ο “χορός” των Θηβαίων

Στο πρώτο μέρος του μυθιστορήματος ο αφηγητής αξιοποιεί τους θεατές των γεγονότων ως “χορό” (έτσι τους αποκαλεί), προσδίδοντας έτσι “τραγικό” στοιχείο στην αφήγηση. Ο “χορός” εκφράζει συναισθήματα, απευθύνεται στους χαρακτήρες, ενημερώνει, και σχολιάζει το ανθρώπινο δράμα της Κατοχής στις διάφορες πτυχές του. Στους θεατές που λειτούργουν ρητά ως “χορός” συγκαταλέγονται τα παιδιά της Καστοριανής που παρακολουθούν τη μητέρα τους να φροντίζει τα ξένα παιδιά σαν δικά της (19)· οι γυναίκες που κοιτάζουν αμέτοχες τον γέρο και τα παιδιά να “βόσκουν” στο χορτάρι, ώσπου η γριά, που αποκαλείται “κορυφαία”, ρίχνεται και αυτή με λύσσα στο χορτάρι (57), αντίθετα με την Καστοριανή και τη γυναίκα της Θράκης που δεν συμμετέχουν· οι κάτοικοι των

Δελφών που “παραστέκουν” και σχολιάζουν το “δράμα” του κυρ-Πανταζή, ο νους του οποίου σαλεύει όταν οι Γερμανοί γκρεμίζουν στο βάραθρο τα δυο του παιδιά και προσπαθεί να αποκτήσει φτερά και να γίνει αϊτός (89-96)· και τέλος οι Θηβαίοι και οι Θηβαίες κάθε ηλικίας που παρακολουθούν την “πομπή” των Γερμανών και ενός Ιταλού, οι οποίοι οδηγούν δύο αδέρφια έξω από την πόλη για εκτέλεση, στο πλαίσιο μιας κατοχικής εκδοχής της σοφόκλειας *Αντιγόνης*.

Την εκδοχή αυτή εξιστορούν τα κεφάλαια 8 και 9 του πρώτου μέρους του μυθιστορήματος και έχει ως εξής. Δύο αδέρφια από τη Θήβα συλλαμβάνονται στο Λαύριο, ενώ ο μεγαλύτερος ετοιμαζόταν να φύγει για τη Μέση Ανατολή, και οδηγούνται πίσω στην πόλη τους. Οι Γερμανοί σκοτώνουν τον μικρότερο και βάζουν τον μεγαλύτερο να τον θάψει πρόχειρα, ενώ αμέσως μετά ο μοναδικός Ιταλός του εκτελεστικού αποσπάσματος κρεμάει τον επιζώντα αδελφό από το κλαδί ενός πεύκου. Με τη βοήθεια της Καστοριανής, η αδελφή των δύο νέων (“η κόρη της Θήβας”) θα σκαρφαλώσει στο πεύκο, θα κόψει το σκοινί και θα ξεκρεμάσει τον μεγαλύτερο αδελφό της, τον οποίο στη συνέχεια οι δύο γυναίκες θα θάψουν στον λάκκο του μικρότερου. Η κόρη της Θήβας κερδίζει έτσι από τη συμπονετική Καστοριανή, την πιο ευγενική μορφή του μυθιστορήματος, τον τίτλο της “Αντιγόνης” (έτσι τιτλοφορείται το κεφάλαιο 9), για τον λόγο ότι “τήρησε τον πανάρχαιο νόμο των γυναικών της Θήβας: να δίνουν στους νεκρούς τους χώμα” (144). Με αφορμή την αναφορά στον “πανάρχαιο νόμο των γυναικών της Θήβας” επισημαίνω ότι σε όλα τα επεισόδια σοφόκλειας έμπνευσης ο Βενέζης αναγνωρίζει όχι μόνον αναλογία αλλά και διαχρονική συνέχεια με τα γεγονότα και τους χαρακτήρες της θηβαϊκής τριλογίας.

Η σύντηξη της μυθιστορηματικής αφήγησης με το διακείμενο της *Αντιγόνης* είναι ορατή στο έμπειρο μάτι και σε πέντε άλλα σημεία. Το πρωί της ημέρας που τα δύο αδέρφια οδηγούνται για εκτέλεση, ο ήλιος ανατέλλει λαμπρός (116):

Έκανε κρύο πολύ. Όμως τα σύννεφα που είχαν βρέξει όλη τη νύχτα είχαν φύγει. Ο ήλιος έστειλε πολύ φως. Κι όλα στη Θήβα ήταν πράσινα το πρωινό εκείνο του 42, φως και πράσινο. [...]. Ύστερα από τόσες μέρες βροχή, τόσος ήλιος! Όλα είχαν πάρει όψη γιορτινή. Ήταν σαν ημέρα των Βαΐων.

Η περιγραφή ανακαλεί ως θέμα την αρχή της παρόδου της *Αντιγόνης*, όπου οι γέροντες του χορού εκφράζουν τη χαρά τους για την ήττα και τη φυγή των Αργείων (στ. 100-104):

ἀκτὶς ἀελίου, τὸ κάλ-
 λιστον ἑπταπόλω φανέν
 Θήβρα τῶν προτέρων φάος,
 ἐφάνθησ ποτ', ὦ χρυσέας
 ἀμέρας βλέφαρον, ...⁵

Οι στίχοι αυτοί ακούγονται μετά τον αλληλοσκοτωμό του Ετεοκλή και του Πολυνείκη. Είναι προφανής η ειρωνική αντιστροφή της σοφώκλειας τραγωδίας, αφού δεν υπάρχει εμφύλια σύγκρουση. Τα δύο αδέρφια θα πέσουν θύματα του κοινού εχθρού και βαδίζουν προς το θάνατο χωρίς να το έχουν αντιληφθεί, όπως δεν το γνωρίζει ούτε ο “χορός” των Θηβαίων που παρακολουθεί τη μοιραία “πομπή”. Τα χρώματα του “ουράνιου τόξου” που σχηματίζουν τα μέλη του “χορού” συνεργάζονται με τον λαμπρό ήλιο που μόλις έχει ανατείλει· και τα δύο μαζί προσδίδουν πρόδηλα ειρωνική χροιά στην αφήγηση, καθώς η λειτουργία τους δημιουργεί μια πλασματική ελπίδα (117):

Σαν νά 'ταν αστραπή που έφερε το μήνυμα του δρόμου, ο δρόμος που περνούσαν γέμισε άξαφνα Θηβαίους. Άντρες, γυναίκες, παιδιά τρέχαν να τους δούνε. Απ' τη μια κι απ' την άλλη του δρόμου στέκονταν, περίμεναν χρώματα των γυναικών πράσινα, κόκκινα, κίτρινα. Ένα ποτάμι με όχθες τα χρώματα, ουράνιο τόξο.⁶ Βλέπαν την πομπή με ολόνοιχτα μάτια. Μιλούσαν σιγανά, γινόταν βουή — ολοένα πύκνωνε, ανέβαινε.

“Πού τα πάνε τα δυο τ' αδέρφια;”

“Τι θα τα κάμουνε τα δυο τ' αδέρφια;”

“Αχ, πού 'ναι η αδερφή τους να φανεί!”

Κι αυτά βάδιζαν ανάμεσα στα χρώματα, στο ουράνιο τόξο, ήταν πολύ χλωμά, πολύ βασανισμένα.

Μια γυναίκα τόλμησε:

“Πού σας παν, Παυλή;” ψιθύρισε τη στιγμή που τα δυο τ' αδέρφια περνούσαν από μπροστά της.

“Εσύ 'σαι, Μαρία; Δεν ξέρουμε. Πες της αδερφής μας, πες της πως μας παν ...”.

5. Όλες οι παραπομπές στον Σοφοκλή γίνονται στην έκδοση Lloyd-Jones – Wilson (1990).

6. Τα πλάγια στοιχεία σε όλα τα παραθέματα της Εξόδου είναι δικά μου.

Ένα δεύτερο κοινό στοιχείο με την *Αντιγόνη* είναι ότι η εκτέλεση γίνεται έξω από τη Θήβα, εκεί όπου είχαν συγκρουστεί οι δυο στρατοί, είχαν σκοτωθεί ο Ετεοκλής και ο Πολυνείκης, και παρέμενε άταφος ο δεύτερος αδελφός. Ο αφηγητής σχολιάζει εν προκειμένω (118):

Εδώ που κάποτες θα ήταν τα τείχη της Θήβας, εδώ κάποτες, έξω απ' τα τείχη της Θήβας, ένας σκοτωμένος αδελφός άταφος φώναζε. Εδώ ...

“Πού μας παν, αδέρφι μου;”

“Σώπα. Σώπα”

Επίσης, το “ελαφρό στρώμα γη, πέντε – δέκα δάχτυλα” που ο μεγαλύτερος αδελφός έριξε πάνω στη σορό του μικρότερου, επειδή οι κατακτητές “ανυπομονούσαν” να προχωρήσουν και στη δεύτερη εκτέλεση (125), ανακαλεί τη συμβολική ταφή του Πολυνείκη από την *Αντιγόνη*: *κάπι χωτί διψίαν / κόνιν παλύνας* (στ. 246-247).

Ακόμη, κατ' αναλογία προς τον φύλακα της *Αντιγόνης* που κομίζει τα δυσάρεστα νέα της ταφής του Πολυνείκη στον Κρέοντα, θέτοντας έτσι σε κίνηση την αντιπαράθεση του βασιλιά με την *Αντιγόνη* και τα επακόλουθά της, ο “χορός” των παιδιών που είχαν ακολουθήσει την πομπή έως τον τόπο της εκτέλεσης θα μεταφέρει στη Θήβα τα θλιβερά νέα του θανάτου των δύο αδελφών, προκαλώντας έτσι την άμεση παρέμβαση της σύγχρονης *Αντιγόνης* (123):

Ο ΧΟΡΟΣ των παιδιών της Θήβας, γύρω, είδε. Κι αφού είδε ως την τελευταία στιγμή, χίμηξε να φέρει το μαντάτο στη Θήβα. Τ' άκουσε το μαντάτο η Θήβα και φρύαξε. Τ' άκουσε κ' η αδερφή των σκοτωμένων, που είχε γυρίσει απ' το χωριό, πήρε τις γειτόνισσες και ξεκινήσαν, τραβώντας τα μαλλιά τους και σκούζοντας.

Τέλος, το θέμα των άταφων νεκρών, ανανεωμένο και εμπλουτισμένο μέσω της σοφόκλειας τραγωδίας, διαχέεται σε όλο το έργο: από τον άταφο γέροντα της Θράκης και τους άλλους ομήρους που εκτέλεσαν οι Ιταλοί (140), έως τα δύο αδέρφια που σκότωσαν οι κατακτητές και μέχρι τους τρεις άταφους νεκρούς του Κιθαιρώνα, για τους οποίους θα μιλήσω παρακάτω. Ενδεικτικό είναι εν προκειμένω το μεταγενέστερο εύγλωττο σχόλιο της κόρης της Θήβας-*Αντιγόνης* (315, πβ. 317): “Θε μου, τι έπαθε η Θήβα; Τι έπαθε ο τόπος μας: Γιατί είναι παντού άθαφτοι και περιμένουν;”

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ. ΚΙΘΑΙΡΩΝ

Το τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, που τιτλοφορείται “Εισαγωγή στον Κιθαιρώνα”, λειτουργεί ως αφηγηματική προετοιμασία του αναγνώστη για το δεύτερο μέρος του μυθιστορήματος. Μετά την ταφή των δύο αδελφών και την πυρπόληση από τους Γερμανούς, ως αντίποινα, του φορτηγού που μετέφερε τους πρόσφυγες, οι Θρακιώτες επέλεξαν ακολουθήσουν τον δημόσιο δρόμο προς τη Θήβα (142), ενώ η Καστοριανή με τα δυο παιδιά της συνέχισε προς την Αθήνα μέσα από τον Κιθαιρώνα, με οδηγό την κόρη της Θήβας. Προς το βράδυ άκουσαν κλάμα μωρού που ερχόταν από μια καλύβα. Μπαίνοντας το αντίκρισαν καταγής. Ήταν τυλιγμένο σε μια γαλάζια μαντήλα με κεντημένα χρυσά παγόνια, που είχαν κοκκινίσει από το αίμα. Αργότερα θα μάθουμε τι είχε συμβεί.

Τα ίχνη του Οιδίποδα στον Κιθαιρώνα

Ο αφηγητής μας έχει δώσει προηγουμένως δύο αλληλένδετες πληροφορίες για τον Κιθαιρώνα, που συνδέονται με τον μύθο του Οιδίποδα. Ενώ οι φυγάδες πλησίαζαν στο βουνό, σχολίασε παραπέμποντας στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* (138):

Στους βράχους του, στα φαράγγια του κάποτε είχε ακουστεί η σπαραχτική κραυγή. Ο τυφλωμένος Οιδίπους πορευόταν για τον Κολωνό. Ο Οιδίπους χάθηκε. Όμως ο θρήνος μένει στο βουνό δεμένος με τους βράχους. Περιμένει.

Υπενθυμίζω αυτό που επισήμανα παραπάνω, ότι άνθρωποι και γεγονότα που αντλούνται από τον Σοφοκλή δεν λειτουργούν μόνο ως διακείμενα αλλά και ως επιβιώσεις στον χώρο και στον χρόνο. Όταν αργότερα η Καστοριανή μαθαίνει από την κόρη της Θήβας— στη σ. 143 πληροφορούμαστε ότι ονομάζονται αντίστοιχα Ανθή και Αγγέλα— ότι το βουνό ονομάζεται “Κιθαιρώνας”, ο αφηγητής αναγγέλλει το τέλος του πρώτου μέρους και την αρχή ενός νέου κύκλου προσώπων και γεγονότων. Συνεχίζει ως εξής, αυτή τη φορά παραπέμποντας στον *Οιδίποδα τύραννο* (144):

[Ο] Κιθαιρώνας είναι μεγάλο βουνό ελληνικό. Στα φαράγγια του κάποτε, πριν από χρόνους πολλούς, παράτησαν ένα βρέφος για να το φαν τ' αγρίμια. Δεν το φάγανε τ' αγρίμια, γιατί άλλα πρόσταξε η κίνηση η έξω από το νερό [παραπάνω μίλησε για τους κύκλους που σχηματίζονται στο νερό από μια πέτρα ή από τον άνεμο]. Ήταν να 'ρθουν άλλα βήματα, άλλοι κύκλοι. Και ήρθαν.

Συνεχίζοντας ο αφηγητής περιγράφει τη σύγχρονη πραγματικότητα ως συνέχεια του τραγικού παρελθόντος, της μοιραίας πορείας του Οιδίποδα:

Έτσι, αναγνώστη, κινούνται οι μοίρες των ανθρώπων. Στον Κιθαιρώνα, ύστερα από τόσους χρόνους πάλι ακούγονται βήματα: Είναι μια γυναίκα της Μακεδονίας [...] κι έπεσε πάνω σ' ένα κρεμασμένο παλικάρι που γύρευε χώμα να ησυχάσει. Τώρα, πεινασμένη, πορεύεται με τα παιδιά της στον Κιθαιρώνα. Πορεύεται μαζί της και μια άλλη γυναίκα, κόρη της Θήβας, που η φωνή της είχε μιλήσει μέσα της λέγοντας τον πανάρχαιο νόμο των γυναικών της Θήβας: να δίνουν στους νεκρούς τους χώμα. Έδωσε χώμα στο νεκρό αδελφό της. Και τώρα βαδίζει με την άλλη γυναίκα. Την ίδια μοίρα. Τα ίδια βήματα.

Οι δρόμοι των παραπάνω χαρακτήρων του μυθιστορήματος και αυτών που θα εμφανιστούν στο δεύτερο μέρος συγκλίνουν στον Κιθαιρώνα, το όρος όπου ο Οιδίποδας προοριζόταν να εγκαταλειφθεί ως νεογέννητο βρέφος για να πεθάνει. Εκεί επιθυμεί να επιστρέψει στο τέλος, τυφλός πια, και να πεθάνει σύμφωνα με την πρόθεση των γονιών του, όπως λέει απευθυνόμενος στον Κρέοντα (Ο. Τ. 1449–1454):

*ἔμοῦ δὲ μήποτ' ἀξιωθήτω τόδε
πατρῶον ἄστν ζῶντος οἰκητοῦ τυχεῖν,
ἀλλ' ἔα με ναίειν ὄρεσιν, ἔνθα κλήζεται
σύμμος Κιθαιρῶν οὗτος, ὃν μήτηρ τέ μοι
πατήρ τ' ἐθέσθην ζῶντι κύριον τάφον,
ἴν' ἐξ ἐκείνων, οἷ μ' ἀπωλλύτην, θάναω.*

Ο Κιθαιρώνας “στοιχειώνει” τον Οιδίποδα στην ομώνυμη σοφόκλεια τραγωδία:⁷ από την προειδοποίηση του Τειρεσία ότι θα αντηχήσει από

7. Πβ. Taplin (2010).

την κραυγή του όταν αντιληφθεί τι σηματοδοτεί ο γάμος του (*O.T.* 420–423), τις μαρτυρίες του αγγελιαφόρου και του βοσκού για την ανεύρεση του νηπίου (*O.T.* 1026, 1127, 1134–1139) και την αποστροφή του Χορού που τον ανακηρύσσει “πρόγονο, τροφό και μητέρα” του Οιδίποδα (*O.T.* 1086–1092), έως τη σπαρακτική κραυγή του ήρωα, όταν αντιλαμβάνεται την αλήθεια για την Ιοκάστη και τον ρωτά γιατί δεν τον σκότωσε τότε που ήταν βρέφος (*O.T.* 1391–1393· πβ. 717–719):

*ὦ Κιθαιρών, τί μ' ἔδέχου; τί μ' οὐ λαβὼν
ἔκτεινας εὐθύς, ὡς ἔδειξα μήποτε
ἔμαντὸν ἀνθρώποισιν ἔνθεν ἦ γεγώς;*

Ο Βενέζης αξιοποίησε εκείνα τα στοιχεία της τραγωδίας που θεώρησε κομβικά για τη δική του αφήγηση υπογραμμίζοντας, όπως προανέφερα, και την αναλογία και τη συνέχεια ανάμεσα στο τραγικό παρελθόν και στον παρόντα μυθιστορηματικό χωρόχρονο. Ο Κιθαιρώνας επιβάλλει την παρουσία του στα δύο τρίτα του μυθιστορήματος, γιατί εκεί προοριζόταν να εγκαταλειφθεί ως νεογέννητο βρέφος ο Οιδίποδας (*O.T.* 717–719), εκεί ξεκίνησε η πορεία του ως τραγικού ήρωα, και από εκεί περνάει ο μυθικός δρόμος που θα τον φέρει, τυφλό πια με οδηγό την Αντιγόνη, στον Κολωνό της Αττικής. Στο μυθικό αυτό βουνό σημειώνεται σύντηξη των δύο τραγικών διακειμένων με τη μυθιστορηματική αφήγηση.

Ο νέος Οιδίποδας στον Κιθαιρώνα

Συνδυακό κρίκο με το παρελθόν, το τραγικό και το μυθιστορηματικό, αποτελεί το εγκαταλειμμένο βρέφος που, όπως είδαμε, βρήκαν οι οδοιπόροι στον Κιθαιρώνα. Τη σύγχρονη Αντιγόνη εκπροσωπεί η Αγγέλα, η κόρη της Θήβας, και αναμένεται να εμφανιστεί ο νέος Οιδίποδας.

Ο Οιδίποδας του 1942 ανακαλεί την πρώτη “Εξοδο”, αυτήν του 1922, τη βίαιη μετακίνηση των προσφύγων από την Ανατολή προς το Αιγαίο. Συνδέεται με γεγονότα που συνέβησαν πολλούς μήνες πριν από την “Εξοδο” των δύο οικογενειών από τη βόρεια Ελλάδα. Πρόκειται για τον νεαρό (μόλις 18 χρονών) δραπέτη των φυλακών Ωρωπού με το προσωνύμιο Γραίγος που τον έλεγαν και “θαλασσοξέβρασμα” (το αληθινό του όνομα είναι Μανόλης, 255). Ο πατέρας του είχε σκοτωθεί στον Σαγγάριο, και η ετοιμόγεννη μητέρα του έφυγε από τα Μοσχονήσια σε

μια ψαράδικη βάρκα για να γλιτώσει από τους Τούρκους, τον γέννησε μεσοπέλαγα πριν από την ώρα του, τον απόθεσε σε μια ερημική ακτή της Λέσβου και ύστερα πέθανε, με συνέπεια ο μικρός Γραίγος να καταλήξει σε ορφανοτροφείο (154–156) — όλα αυτά κατ’ αναλογία προς τον μυθικό Οιδίποδα, που προορίζεται να εγκαταλειφθεί στον Κιθαιρώνα αλλά παραδίδεται σε ένα βοσκό και ως βρέφος άγνωστων γονέων μεταφέρεται στον βασιλιά της Κορίνθου.

Στις φυλακές του Ωρωπού κατέληξε για ένα έγκλημα που έγινε πάνω σε καυγά χωρίς ο ίδιος να έχει συνειδητοποιήσει τι ακριβώς συνέβη γιατί μετά πέταξε το μαχαίρι (157) — κατ’ αναλογία προς τον Οιδίποδα που ξέρει ότι σκότωσε αλλά δεν ξέρει ποιον (*O. T.* 800–816). Τον Απρίλιο του 1941, όταν γερμανικά αεροπλάνα βομβαρδίζουν τις φυλακές, θα δραπέτευσει μαζί με τον Παναγή, που αποκαλείται “φονιάς”. Στη διάρκεια της φυγής τους θα συναντήσουν το ποτάμι των ηττημένων στρατιωτών, Ελλήνων και συμμάχων, που κατευθύνονται νότια (διασταύρωση των δύο αξόνων της “Εξόδου”). Τελικά, θα ανεβούν και αυτοί στον Κιθαιρώνα αλλά “απ’ τα ανατολικά”, συνεχίζοντας έτσι υπαινικτικά μια πορεία που ξεκίνησε το 1922, όταν ο Γραίγος ήταν νεογέννητο βρέφος. Ο αφηγητής κάνει το εξής σχόλιο στο σημείο αυτό (178):

‘Ετσι οι δυο δραπέτες άρχισαν την άνοιξη του 1941 ν’ ανεβαίνουν το βουνό. Το ανέβαιναν απ’ τα ανατολικά. Το βουνό τους πήρε. Το βουνό το λένε Κιθαιρώνα. Το βουνό ξέρει να ετοιμάζει έργα στους ανθρώπους. Θα ετοιμάσει έργα σ’ ένα φονιά απ’ τη Θεσσαλία. Σ’ ένα θαλασσίνο παιδί που το ξέβρασε το πέλαγο.

Στον Κιθαιρώνα οι δύο δραπέτες θα μπουν στη δούλεψη ενός υλοτόμου, που ονομάζεται Παναγιώτης Τσέγκας (192). Πριν πεθάνει η γυναίκα του υλοτόμου, αποκαλύπτει στον άντρα της ότι είχε κάνει γιο με έναν από τους δύο Γιαννιώτες που είχαν περάσει από τα μέρη τους στη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων (183–185). Μαθαίνοντας τι συνέβη, ο άντρας της ταράζεται και μανιάζει, γιατί δεν μπορεί να ανακαλέσει στη μνήμη του τον Γιαννιώτη εραστή, γίνεται τύραννος, και ρίχνεται στο πάθος του να μαζεύει χρήματα. Όταν πληροφορείται ότι η γυναίκα του Κωνσταντή Τέλλου έχει αποκτήσει μωρό με έναν Νεοζηλανδό στρατιώτη,⁸ ταυτίζει μέσα του τη μακαρίτισσα με την άπιστη γυναίκα και καταδίδει τον Νεοζηλανδό ως κατάσκοπο. Ένα απόσπασμα Ιταλών

8. Από αυτούς που ξέμειναν στην Ελλάδα μετά την ήττα από τους Γερμανούς.

ανεβαίνει στο βουνό, σκοτώνει το ζευγάρι, και αφήνει τους νεκρούς άθαφτους στην καλύβα, μαζί με το βρέφος. Στην ερώτηση ενός καραμπινιέρου “Με τούτο το μπαστάρδικο τι θα γίνει;” ο Ιταλός λοχίας απάντησε: “Άστε το κει που βρίσκεται! Αφήστε την πόρτα ανοιχτή! Τη νύχτα ας το βρουν τ’ αγρίμια” (223).

Είναι προφανής η αναλογία του νηπίου του Νεοζηλανδού με τον νεογέννητο Οιδίποδα, τον οποίο, σύμφωνα με την Ιοκάστη, ο πατέρας του ο Λάιος *ἔρριπεν ἄλλων χειρὸν εἰς ἄβατον ὄρος* (= στον Κιθαιρώνα, *O.T.* 719). Όπως ανέφερα παραπάνω, τη σύνδεση την είχε κάνει προηγουμένως ο ίδιος ο αφηγητής αναφερόμενος στον Οιδίποδα και χρησιμοποιώντας την ίδια φρασεολογία: “Στα φαράγγια του κάποτε, πριν από χρόνους πολλούς, παράτησαν ένα βρέφος για να το φαν τ’ αγρίμια” (144).

Το ίδιο προφανές όμως είναι και η διαφορά, που προκύπτει από τη δεύτερη εκδοχή της τραγωδίας του Σοφοκλή, αυτήν που εξηγεί τι τελικά συνέβη: σύμφωνα με τη μαρτυρία του γέροντα δούλου-βοσκού, το νήπιο τού το παρέδωσε η Ιοκάστη “για να το σκοτώσ[ει]” (*O.T.* 1174 *ὡς ἀναλώσαιμί νιν*), αλλά αυτός το λυπήθηκε (*κατοικτίσας*) και το παρέδωσε σε άλλο βοσκό, με την προσδοκία ότι αυτός θα το πήγαινε στην πατρίδα του (την Κόρινθο, *O.T.* 1178–1179). Αντίθετα, ο Ιταλός λοχίας δεν δείχνει κανέναν οίκτο για το εγκαταλειμμένο βρέφος.

Αργότερα ο υλοτόμος θα σκοτώσει τον σύντροφο του Γραίγου, ο οποίος σχεδίαζε από καιρό να τον δολοφονήσει και τώρα του επιτέθηκε πρώτος κρατώντας μαχαίρι. Θα του συνθλίψει το κεφάλι με τη γκλίτσα του —ο αναγνώστης ανακαλεί στη μνήμη του το “ραβδί” με το οποίο ο Οιδίποδας σκότωσε τον Λάιο: *O.T.* 811 *σκήπτρω τυπείς ἐκ τῆσδε χειρός*— και θα σύρει το πτώμα του μέσα στην καλύβα δίπλα στα άλλα δύο (228).

Στο προτελευταίο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους η παντογνώστρια προσωποποιημένη γη εξηγεί σε τρία ζαρκάδια ότι οι τρεις φόννοι οφείλονται σε μια σειρά από καθαρές συμπτώσεις (231–233). Το παραμυθικό στοιχείο δεν έχει διακοσμητικό χαρακτήρα. Ο Βενέζης το αξιοποιεί για να εξηγήσει με εύληπτο τρόπο την πολύπλοκη ιστορία που εμπνεύστηκε έχοντας ως πρότυπο τον *Οιδίποδα τύρανο*.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ. ΚΟΛΩΝΟΣ

Στο τρίτο μέρος του μυθιστορήματος κυριαρχεί η γνωριμία της Αγγέλας-Αντιγόνης με τον Γραίγο-Οιδίποδα. Για την οδοιπορία των χαρακτήρων του στον Κιθαιρώνα ο Βενέζης δεν βρήκε στοιχεία στον Σοφοκλή. Κατασκεύασε έτσι τη δική του αφήγηση, με κύριο στοιχείο τη συναισθηματική προσέγγιση των δύο νέων και με αναδρομές στις προσωπικές ιστορίες τους και στο ιστορικό παρελθόν της περιοχής. Ως προς τον μύθο του Οιδίποδα ξεχωρίζουν δύο στοιχεία.

Πρώτον, ένας διαχρονικός “Τειρεσίας” που αποκαλείται “Ο μάγος της Θήβας”, όπως τιτλοφορείται το δεύτερο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους (262-269). Σε ηλικία δεκαπέντε χρονών η μητέρα της Αγγέλας πηγαίνει την κόρη της στον “μάγο της Θήβας”, ο οποίος εκπροσωπεί παραμυθική επιβίωση του Τειρεσία. Σύμφωνα με την αφήγηση της μητέρας, ο μάγος “ζει πάντα” έξω από τη Θήβα και ξέρει για τον “βασιλέα που τυφλώθηκε. Έχωσε ο ίδιος καυτό σίδερο στα μάτια του και τα ‘καψε’· η Αγγέλα πρέπει να τον ακούσει γιατί “[...] Η μοίρα μας στη Θήβα είναι να ξέρουμε. Και ας μην είναι στο χέρι μας να ξεφύγουμε μήτε έναν πόντο ...”. Η προφητεία του μάγου έχει τη μορφή χρησμού: “Κάτω από χαραγμένα σημάδια. Νερό. Μαβί νερό. Το νερό είναι στο χέρι” (265). Υπαινίσσεται ότι το μέλλον της Αγγέλας βρίσκεται δίπλα στον Γραίγο, καθώς περιγράφει με αδρές γραμμές το τατουάζ που ήταν χαραγμένο στο μπράτσο του, όπως θα εξηγήσει ο ίδιος ο Γραίγος στην Αγγέλα: την κυρά-Γοργόνα που έβγαινε από τη θάλασσα κρατώντας ένα καλάθι πλεγμένο από βούρλα και είχε μέσα ένα μωρό που έμοιαζε με χελιδονόψαρο και κολυμπούσε για να το αποθέσει στη στεριά, δίπλα σε ένα κυπαρίσσι και ένα σταυρό της θάλασσας (267).

Ο νέος Οιδίποδας λύνει το αίνιγμα του Κιθαιρώνα

Το δεύτερο στοιχείο που παραπέμπει στον μύθο του Οιδίποδα είναι η λύση από τον Γραίγο του βασανιστικού αινίγματος για το ποιος ήταν ο φονιάς του τρίτου νεκρού στην καλύβα, δηλαδή του δραπέτη συντρόφου του (κεφάλαιο 7, “Η αποκάλυψη”), όπως κάποτε ο μυθικός Οιδίποδας έλυσε το αίνιγμα της Σφίγγας. Όταν ο Γραίγος με την Αγγέλα πλησιάζουν την καλύβα όπου βρίσκονται τα τρία πτώματα, βλέπουν τον, τρελαμένο πια, γέρο υλοτόμο να κάθεται απέξω κρατώντας τη ματωμένη γκλίτσα του.

Αντικρίζοντας το ζευγάρι, χιμάει καταπάνω τους βγάζοντας άναρθρες κραυγές σαν το αγρίμι και αυτοί το βάζουν στα πόδια για να γλιτώσουν.

Το αίμα του Κιθαιρώνα

Ο Γραίγος αναγνωρίζει τον φονιά του συντρόφου του από τη ματωμένη γκλίτσα. Τα δύο παρακάτω χωρία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον:

Και ήταν μες στην άναρθρη αυτή κραυγή του σπαραγμού και της τρέλας πυκνωμένη όλη η ερημιά, όλο το αίμα του Κιθαιρώνα. [346, για τον τρελαμένο γέρο υλοτόμο]

Ο πανικός του αίματος, το δέος του Κιθαιρώνα χιμούσε ως την τελευταία ίνα του κορμιού του, ως την πιο μικρή φλέβα. Έτρεχε αγωνιώντας να ξεφύγει τον Κιθαιρώνα, πριν ο Κιθαιρώνας τον τυλίξει στα δίχτυα του, πριν τον πάρει κι αυτόν, σαν το σύντροφό του, οριστικά.

— Να προφτάσουμε! Να προφτάσουμε! [347, για τον Γραίγο]

Έτσι, ο Γραίγος και η συντροφιά του θα αφήσουν πίσω τους τον Κιθαιρώνα όσο πιο γρήγορα μπορούν. Ο αναγνώστης αναρωτιέται αν το “αίμα του Κιθαιρώνα” έχει, πέραν της μυθιστορηματικής υπόστασης, δηλαδή της παραπομπής στους τρεις φόνους, και διακειμενική υπόσταση. Την παραπάνω εικόνα εξηγεί *παραστατικά* ο Σενέκας, αν και δεν είναι πιθανό ότι ο Βενέζης γνώριζε τους σχετικούς στίχους. Δεν υπάρχει σχετική αναφορά στον Σοφοκλή αλλά αξίζει να μνημονεύσω τι λέει ο Ρωμαίος δραματουργός.

Στον πρόλογο των ημιτελών *Φοινισσών* (*Phoenissae*), τον οποίο εκφωνεί ο τυφλός Οιδίποδας, η περιγραφή του Κιθαιρώνα, προς τον οποίο κατευθύνεται, αναπλάθει τον Σοφοκλή: είναι ο “τόπος του” (14 *meus Cithaeron*;⁹ 30 *sedes meas*), το όρος όπου τον εγκατέλειψαν όταν ήταν βρέφος για να τον κατασπαράξουν τα αγρίμια και το οποίο τώρα ο ήρωας παρακαλεί να ολοκληρώσει το έργο του (31–38). Ο στ. 34 *semper cruenta saeue crudelis ferox* (“Πάντα είσαι αιματοβαμμένος, βάνανσος, σκληρός, άγριος”) φωτίζεται από όσα είχε πει ο Οιδίποδας για τον Κιθαιρώνα στους αμέσως προηγούμενους στίχους (13–26). Σύμφωνα με αυτούς, η ιστορία του Κιθαιρώνα *έχει γραφτεί με αίμα πάνω στην ίδια την τοπογραφία*

9. Πβ. *O. T.* 1452 *σῆμὸς Κιθαιρών.*

τον: στις κακοτράχαλες ράχες του, όπου τα σκυλιά του Αικταίωνα καταδίωξαν και κατασπάρραξαν τον κύριό τους· στα δάση και τις κοιλάδες του, όπου η Αγαυή οδήγησε τις αδελφές της να διαμελίσουν τον γιο της τον Πενθέα και όπου επέδειξε το κεφάλι του καρφωμένο στον θύρσο της· στους αγκαθωτούς βάτους, πάνω στους οποίους ο ταύρος έσυρε το σώμα της Δίρκης· στον βράχο, από τον οποίο η Ινώ βούτηξε στη θάλασσα μαζί με το παιδί της.

Ο νέος Οιδίποδας και η νέα Αντιγόνη στον δυστοπικό Κολωνό

Στον Κιθαιρώνα δεν συγκλίνουν μόνον οι δύο άξονες της “Εξόδου”, ο νεότερος από τα βόρεια και ο παλαιότερος από τα ανατολικά. Αναβιώνει και ένας τρίτος, μυθικός δρόμος “Εξόδου”, που συνεχίζει την πορεία προς την Αθήνα αλλά έχει ως προορισμό τον Κολωνό (352). Ο άξονας αυτός κατάγεται από τον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* του Σοφοκλή. Πράγματι, το τρίτο μέρος του μυθιστορήματος πλαισιώνεται από δύο παραθέματα που έχουν αντληθεί από τον πρόλογο της εν λόγω τραγωδίας. Στο πρώτο, η Αντιγόνη εξηγεί στον τυφλό πατέρα της ότι έχουν φτάσει σε ένα κατάφυτο, ιερό άλσος, όπου ακούγονται γλυκόφωνα αηδόνια (16–18):

*χῶρος δ' ὄδ' ἱερός, ὡς σάφ' εἰκάσαι, βρύων
δάφνης, ἐλαίας, ἀμπέλου· πικνόπτεροι δ'
εἶσω κατ' αὐτὸν εὖστομοῦσ' ἀηδόνες·*

Στο τελευταίο κεφάλαιο του μυθιστορήματος, που τιτλοφορείται “Κολωνός, 1942”, η Καστοριανή και τα παιδιά της, η κόρη της Θήβας και ο Γραίγος βαδίζουν “οδεύοντας προς την πεινασμένη Αθήνα”. Ο αφηγητής συνοψίζει τις συμπτώσεις που έφεραν μαζί την γυναίκα από την Καστοριά, την κόρη από τη Θήβα και τον νεαρό Γραίγο “από τη θάλασσα την αιολική” (350–351) — μια ακόμη αναλογία με τον *Οιδίποδα τύραννο*. Το ορφανό και εγκαταλειμμένο βρέφος του Νεοζηλανδού, που κουβαλάει στην πλάτη της η Αγγέλα, συνεχίζει με τον τρόπο του την ιστορία του Γραίγου, ενώ και οι δυο μαζί αναπλάθουν τον μύθο του νεογέννητου Οιδίποδα. Μάλιστα, όταν ο Γραίγος ρωτάει την Αγγέλα αν κουράστηκε, παίρνει την εξής απάντηση (352): “Όχι, του αποκρίνεται. Λέω πώς σηκώνω εσένα. Είκοσι χρόνια πριν. Όταν στις καλαμιές που είπες, της ακρογιαλιάς ήσουν έρημο ...”.

Έχοντας διασχίσει τον Κιθαιρώνα σε δύο ημέρες “οι άνθρωποι της ‘Εξόδου””, όπως τους αποκαλεί ο αφηγητής, θα φτάσουν στο Κάστρο της Φυλής, από όπου θαυμάζουν στα ανατολικά, άφωνοι, “το εξάισιο όραμα” της Αθήνας. Τη νύχτα περιμένουν με ανυπομονησία την επόμενη μέρα που θα μπουν στην πόλη. Καθώς πλησιάζουν, βλέπουν πλήθος από κόσμο να κόβει ξύλα και τις φαλακρές πλαγιές του βουνού και, όταν ρωτούν για πού προορίζονται τα ξύλα, παίρνουν την απάντηση ότι είναι για την Αθήνα. Τους λένε: “Η Αθήνα πεινά, η Αθήνα παγώνει. Κατεβάζουμε το δάσος στην κατακαυμένη Αθήνα”. Φτάνοντας στην πρωτεύουσα, απορροούν με τα φτωχόσπιτα που συναντούν. Δείχνουν σε κάποιον τη διεύθυνση του άντρα της Καστοριανής και αυτός τους δείχνει τον Λυκαβηττό, αλλά τους συνιστά να βρουν κατάλυμα για τη νύχτα, γιατί αλλιώς θα τους συλλάβουν.

Αναζητώντας κατάλυμα, χτυπούν την πόρτα μιας καλύβας και βρίσκονται μπροστά στο οικτρό θέαμα μια σκελετωμένης γυναίκας (356):

Στη γωνιά του καλυβόσπιτου, πάνω σε στρώμα, κειτόταν πλάσμα φοβερό. Δεν ήταν άνθρωπος, δεν ήταν γυναίκα, δεν ήταν ζώο. Ήταν κόκκαλα και πετσί κίτρινο, αφημένα εκεί, δαρμένα απ’ το λιμό, περιμένοντας την τελευταία ώρα.

Δίπλα της, πάνω σε ένα μικρό στρώμα, υπήρχε ένας άμορφος όγκος από ρούχα, που στην πραγματικότητα ήταν το νεκρό παιδί της. Η κόρη της Θήβας το απόθεσε στο πλάι και “έβαλε στη θέση του το ζωντανό παιδί του Κιθαιρώνα”. Αρμεξε τη γίδα που είχαν πάρει μαζί τους και έδωσε το γάλα στο μωρό και στην πεινασμένη γυναίκα. Έπειτα τη ρώτησε για το όνομα του τόπου (357):

- Πώς το λένε εδώ το μέρος; ρώτησε η γυναίκα της Καστοριάς. Πώς το λένε, αδερφή μου;
- Εμείς είμαστε για το μέρος που το λέτε Λυκαβηττό.
- Κολωνό, είπε η γυναίκα της Αθήνας. Εδώ το λένε Κολωνό.

Έτσι τελειώνει το αφηγηματικό μέρος του μυθιστορήματος. Ακολουθεί το δεύτερο παράθεμα από τον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, και αυτό από τον πρόλογο: ο Οιδίποδας ερωτά σε ποιον θεό είναι αφιερωμένος ο τόπος όπου βρίσκεται και ένας ξένος του απαντά ότι βρίσκεται σε χώρο απαρραβίαστο και απάτητο που ανήκει στις Ερινύες–Ευμενίδες (38–40):

ΟΙ. τίς δ' ἔσθ' ὁ χῶρος; τοῦ θεῶν νομίζεται;
 ΞΕ. ἄθικτος οὐδ' οἰκητός, αἶ γὰρ ἔμφοβοι
 θεαί σφ' ἔχουσι, Γῆς τε καὶ Σκότου κόραι.

Ο δυστοπικός Κολωνός του 1942 τοποθετείται στον αντίποδα της ευτοπίας του τραγικού Κολωνού του 406 π.Χ., αυτόν που αποτυπώνει το πρώτο παράθεμα. Τον νέο Οιδίποδα βάρυνε βέβαια ο φόνος που είχε διαπράξει παλαιότερα, αλλά μια τέτοια σύνδεση ήταν αδιάφορη στις συνθήκες της πεινασμένης και παγωμένης Αθήνας τους 1942. Αυτό που μετρούσε είναι ότι ο νέος Οιδίποδας και η νέα Αντιγόνη, μαζί με τη γυναίκα της Καστοριάς, είχαν σώσει το ορφανό και εγκαταλειμμένο βρέφος του Κιθαιρώνα που, όπως είδαμε, πήρε τη θέση του νεκρού παιδιού της άγνωστης γυναίκας που είχε πεθάνει από την πείνα.

Το δεύτερο σοφόκλειο παράθεμα υπαινίσσεται, κατά τη γνώμη μου, μια ακόμη ειρωνική ανατροπή και φαίνεται να συνδέεται με τη σκελετωμένη γυναίκα. Αυτό το “φοβερό πλάσμα” που “δεν ήταν άνθρωπος, δεν ήταν γυναίκα, δεν ήταν ζώο”, φαίνεται να αποτελεί μια διεστραμμένη, ειρωνική, επίκαιρη εκδοχή των φοβερών θεαινών (ἔμφοβοι θεαί) στις οποίες ήταν αφιερωμένο το άλσος του Κολωνού.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην αγνοημένη από το σύνολο των μελετητών *Ἐξοδο* του Ηλία Βενέζη¹⁰ διαπιστώθηκε ένα αξιόλογο διακειμενικό υπόστρωμα, όπου διασταυρώνονται απηχήσεις από δύο κεντρικούς πυλώνες της λογοτεχνικής μας παράδοσης, τη Βίβλο και την αρχαιοελληνική γραμματεία. Ως προς το θεματικό μέρος, ο Βενέζης πρόβαλλε με τρόπο ανατρεπτικό τη φυγή το 1942 δύο οικογενειών από τη βόρεια Ελλάδα πάνω στον ορίζοντα της *Ἐξόδου* των Εβραίων από την Αίγυπτο. Ως προς τη λογοτεχνική επεξεργασία, στην αφήγηση της πορείας των προσφύγων από τη Θήβα μέχρι την Αθήνα εισήγαγε κρίσιμα στοιχεία από τη θηβαϊκή τριλογία του Σοφοκλή, πρώτα στην ίδια τη Θήβα και αργότερα, στην πορεία προς την

10. Εξάιρεση αποτελεί το τμήμα της *Ἐξόδου* που αφορά την κόρη της Θήβας στον ρόλο της νεότερης Αντιγόνης, το οποίο όμως έχει παραδόξως διαβαστεί ως “διήγημα”. βλ. πρόσφατα Karakantza (2022) 158–159.

Αθήνα, χαράσσοντας μια διακειμενική διαδρομή μέσω του Κιθαιρώνα προς στον Κολωνό.

Σε τέτοιες περιπτώσεις ο αναγνώστης καλείται να ερευνήσει αν οι επιφανειακοί δείκτες (παραθέματα και αναφορές) προϋποθέτουν διακειμενικό εύρος και βάθος, στοιχεία που δεν είναι ορατά δια γυμνού οφθαλμού. Εκεί κρίνεται τελικά η τέχνη του συγγραφέα, αν δηλαδή περιορίστηκε σε αφελή επίδειξη αρχαιομάθειας ή αν πέτυχε τη σύντηξη των διακειμένων με την κύρια αφήγηση, με αποτέλεσμα την έκλυση πρωτότυπης και αξιόλογης λογοτεχνικής ενέργειας. Επιχείρησα να εξηγήσω ότι ο Βενέζης επέλεξε την κατεύθυνση της σύντηξης των διακειμένων με τη μυθιστορηματική αφήγηση και επεξεργάστηκε με ευρηματικότητα τις τραγωδίες του Σοφοκλή. Η επιλογή αυτή απαιτεί να γνωρίζει καλά ο αναγνώστης τα διακείμενα, να εντοπίζει την παρουσία τους στην αφήγηση, και να κάνει τις αναγκαίες αναγωγές και ευρύτερες συνδέσεις.

Υπάρχει και ένα δεύτερο μέτρο αξιολόγησης του αισθητικού αποτελέσματος. Ο διάλογος της μυθοπλασίας με την τραγωδία υφίσταται και στην *Αιολική γη*, αλλά στην *Έξοδο* περιλαμβάνει τρεις τραγωδίες, διαχέεται στο μεγαλύτερο μέρος του έργου και εμφανίζει διακειμενικό βάθος και μάλιστα αξιόλογο. Αντίθετα, στην *Αιολική γη* το τραγικό διακείμενο λειτουργεί κυρίως ως στοιχείο ελληνολατρίας. Ο παράλυτος σερ Άρθουρ Κάστιμπαλ ταξιδεύει στον κόσμο μέσα από τα βιβλία και μαγεύεται από το Αιγαίο. Στο πλαίσιο αυτό αφηγείται στον 15χρονο ανιψιό του Ρόμπερτ το ταξίδι των Δαναΐδων από την έρημο της Αιγύπτου “στο φως και τα γαλάζια κύματα του ελληνικού αρχιπελάγους” και του διαβάζει τους στ. 112–121 από τις *Ικέτιδες* του Αισχύλου.¹¹

Ο λόγος που ο Βενέζης επέλεξε και επεξεργάστηκε στην *Έξοδο* τη θηβαϊκή τριλογία του Σοφοκλή είναι γιατί εντόπισε σε αυτήν θέματα που θα μπορούσε να συνδέσει με την κεντρική μυθοπλασία του — παρόλο που δεν είναι εύκολο να γνωρίζει κανείς αν προηγήθηκε η μυθοπλασία ή αν διαμορφώθηκε εκ των υστέρων. Η πορεία των προσφύγων προς τη νότια Ελλάδα περνούσε μέσα από τη Θήβα, τον τόπο που συνδέθηκε με έναν από τους σημαντικότερους τραγικούς κύκλους της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Η θηβαϊκή τριλογία του Σοφοκλή αποτελεί το πληρέστερο σωζόμενο δείγμα αυτού του τραγικού κύκλου. Ειδικότερα στοιχεία που ενέπνευσαν τον Βενέζη αναφορικά με το δράμα της κατοχικής Ελλάδας ήταν τα εξής: ο άταφος Πολυνείκης σε σχέση με τους άταφους νεκρούς της Κατοχής· η (πρόθεση για) εγκατάλειψη του Οιδίποδα στον

11. *Αιολική Γη*, Μέρος Β', Κεφάλαιο πρώτο “Μια χειμωνιάτικη νύχτα στη Σκωτία”.

Κιθαιρώνα σε σχέση με την τύχη των νηπίων σε χρόνια δίσεκτα· η εξορία του Οιδίποδα από τη Θήβα που τον φέρνει στον Κολωνό σε σχέση με τη φυγή των δύο οικογενειών προς την Αθήνα· και πιθανώς ο “λοιμός” που έπληξε τη Θήβα του Οιδίποδα σε σχέση με τον “λιμό” που έπληξε την Αθήνα τον χειμώνα του 1941–1942.

Η ουτοπική *Αιολική γη* του Βενέζη τυπώθηκε τον Δεκέμβριο του 1943 αλλά γράφτηκε, εν όλω ή εν μέρει, το 1942 στην Αθήνα, την εποχή της φοβερής πείνας. Από την άποψη αυτή, η ρεαλιστική *Έξοδος* του 1950 θα μπορούσε να θεωρηθεί, αν όχι παλινωδία, τουλάχιστον αναγνώριση και εκπλήρωση μιας οφειλής.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Karakantza, E. D. (2022), *Antigone*, London – New York.
- Langston, S. M. (2006), *Exodus Through the Centuries*, Blackwell 2006.
- Lloyd-Jones, H. – N. G. Wilson (έκδ.) (1990), *Sophoclis fabulae*, Oxford.
- Mackowitz, L. (2019), *Die Säkularisierung des Exodus. Zur Narration von politischer Emanzipation bei Sigmund Freud, Thomas Mann, Michael Walzer und Paolo Virno*, Bielefeld.
- Taplin, O. (2010), “Echoes from Mount Cithaeron”, στο Ph. Mitsis – Ch. Tsagalis (επιμ.), *Allusion, Authority, and Truth: Critical Perspectives on Greek Poetic and Rhetorical Praxis*, De Gruyter, 235–248.
- Walzer, M. (1986), *Exodus and Revolution*, New York.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
michael.paschalis@gmail.com